

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

यादव आचार्य

त्रि.वि., पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा,
ypacharya25@gmail.com

लेखसार

अहिलेसम्मका जति विकास र परिवर्तन भएका छन् ती मानव मस्तिस्कका उपज हुन् । प्रविधिको विकास पनि मानिसको ज्ञानको परिणाम हो । यसले अन्य धेरै क्षेत्रलाई प्रतिस्थापन गरे पनि मानवीय सृजनालाई विस्थापित गर्न सक्दैन । ज्ञान र मानवीय सृजना शिक्षाका परिणति हुन् । उच्च शिक्षा अझ बढ्ता अन्वेषणमा आधारित हुन्छ, जसले नयाँ ज्ञानको सृजना गर्छ । यस अध्ययनको मूल उद्देश्य नेपालको उच्च शिक्षाको वर्तमान अवस्था विश्लेषण गर्दै परिवर्तित विश्व र स्थानीय अवस्थानुकूलको तथ्यमा आधारित सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै तथ्य सङ्कलन द्वितीय स्रोतका सूचनामा आधारित छ । साथै सेमिनारमा प्राप्त विज्ञ र सहभागीका सुझावलाई समेत सूचनाको रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्राप्त सूचनालाई विषयगत क्षेत्रका आधारमा समालोचनात्मक रूपले विश्लेषण गरिएको छ । वातावरणीय विनाश, प्रविधिको विकासका कारण रोजगारीका क्षेत्रमा आएको सङ्कुचन, बौद्धिक आतंकवाद, प्रमाणपत्रको स्फिति आदि विश्वव्यापी चुनौती हुन् र शिक्षाले यी चुनौतीसँग जुँध्न सक्षम व्यक्ति उत्पादन गर्नुपर्छ । उच्च शिक्षामा निजीकरण हावी भएको, कमजोर स्वायत्तता रहेको, पहुँचमा समेत सामाजिक रूपमा पछाडि परेको समुदायले तात्त्विक अवसर नपाएको, अनुसन्धानको पक्ष कमजोर रहेको, विश्वस्तरका विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने रहर भए पनि आधार तयार नभएको, सम्बन्धनको जालोमा उच्च शिक्षा बल्झेको आदिलाई मूल समस्याको रूपमा पहिचान गरिएको छ । सम्बन्धन बन्द गर्नुपर्ने, संस्थागत विकासमा जोड दिनुपर्ने, क्याम्पसलाई स्वायत्तता दिने, अनुसन्धान र शिक्षण विश्वविद्यालय भनी प्राथमिकता छुट्याउने, गुणस्तरमा जोड दिने, प्रविधिको विकासले मानवीय श्रमलाई विस्थापन गर्ने सम्भावना रहेको हुँदा शैक्षिक बेरोजगारको संख्या बढ्ने र प्रमाणपत्रको मूल्य कमजोर हुने हुँदा निरन्तर रिईन्भेन्ट गर्ने गरी उच्च शिक्षा अगाडि बढ्नु पर्ने लगायतका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

शब्दकुञ्जी : अन्वेषण, उच्च शिक्षा, ज्ञानपुँजी, विश्वपरिवेश, सम्बन्धन ।

पृष्ठभूमि

विश्वविद्यालयका मूलतः तीनवटा काम हुन्छन् (शिक्षण सिकाइ, अनुसन्धान र ज्ञान वा प्रविधिको विस्तार (वाग्ले, २०७७) । पाठ्यक्रमदेखि प्रमाणीकरणसम्मको निश्चित ढाँचामा रहेर वा नरहेर स्थापित ज्ञान, सिप र प्रविधि विद्यार्थीमा हस्तान्तरण गर्ने वा रचनात्मक खोजी गर्न लाग्नुको कार्य शिक्षण सिकाइमा हुन्छ । अनुसन्धानमा नयाँ अन्वेषणहरू हुन्छन् । विस्तारमा विश्वविद्यालय वा त्यहाँका शिक्षकले अन्वेषण गरेका ज्ञान वा प्रविधि प्रकाशन गर्ने र त्यसको सम्बन्धित पक्षसम्म पुऱ्याउने काम हुन्छ । कुनै विश्वविद्यालयले यी तीनवटै काम गर्छन् भने कसैले यीमध्ये कुनै एक वा दुई काम गर्छन् । अठारौँ शताब्दीभन्दा पहिले औद्योगिक क्रान्ति हुनुभन्दा अगाडिको उच्च शिक्षा विशेष गरी स्थापित ग्रन्थ वा मान्यताहरूसँग सम्बन्धित ज्ञान आर्जन गर्नेमा केन्द्रित हुन्थ्यो (Robeyns, 2016) । औद्योगिक क्रान्तिपछि उद्योगमा काम गर्ने जनशक्ति उत्पादन गर्ने गरी ज्ञान र विशिष्टीकृत सिप सिकाउनेमा केन्द्रित भए । त्यतिवेला वैज्ञानिक अनुसन्धानहरू हुन थाले । बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धसम्म मानवीय पुँजी उपागम (Becker, 1993) मा आधारित उच्च शिक्षा भएको पाइन्छ भने हाल सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको व्यापक विकास र डिजिटाइजेसन प्रबल भएसँगै ज्ञान पुँजी उपागम (Carnoy, 2007) मा आधारित भएको देखिन्छ । अहिले विश्वका ठुला र धनी मानिने विश्वविद्यालयले विभिन्न नाममा अन्य देशका ब्रेनहरू आकर्षण गरिरहेका छन् । ती ब्रेनको प्रयोग गरी अनुसन्धानमार्फत पुँजीको निर्माण गरिरहेका छन् । विश्वलाई प्रभावित पार्न र विश्वमा रहेका तीष्ण मस्तिष्कलाई आकर्षण गर्न विश्वस्तरका विश्वविद्यालयहरू तीब्र रूपमा लागेका छन् ।

भारतवर्षमा गुरुकुलमा आधारित उच्च शिक्षाको परम्परा थियो (कोइराला, २०७३) । यो पश्चिमाभन्दा फरक छ । पूर्वीय पद्धति विशिष्टीकृतभन्दा एउटा पूर्णमानव उत्पादन गर्नेमा केन्द्रित थियो । परा (आत्मिक ज्ञान) र अपरा (जीविकोपार्जनका लागि भौतिक ज्ञान, सिप) को मिलानमा आधारित थिए (कोइराला, २०७३) । जीवन जिउनका लागि चाहिने आधारभूत पक्ष सबैले सिकने र केही विशिष्ट सिपहरू सिकने प्रावधान थियो । व्यवस्थापन कुलपतिको नेतृत्वमा हुन्थ्यो । माथिल्लो कक्षाका विद्यार्थीले तल्लो कक्षाका विद्यार्थीलाई सिकाउने प्रावधान थियो (Dixit, 2017)। यसो गर्दा कम शिक्षक भए पनि काम चल्ने र विद्यार्थी स्वयम शिक्षक पनि हुने हुँदा सिकाइको स्तर बढी हुने हुन्थ्यो ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

परीक्षामा विद्यार्थी कति सक्षम भयो भनी गरेर देखाउनु पथर्यो । गुरुलाई त्यो प्रमाणीकरण गर्ने अधिकार थियो । अहिलेका विश्वविद्यालयका कुलपति, उपकुलपति भन्ने नाम यही गुरुकुलप्रथाबाट आएको हो ।

नेपालमा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन लिएर वि.स. १९७५ मा त्रिभुवन चन्द्र कलेज (पछि त्रिचन्द्र क्याम्पस) को स्थापना भएसँगै औपचारिक उच्च शिक्षा प्रारम्भ भएको देखिन्छ (शर्मा, २०६५) । नेपालले वि.स. २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रि.वि.) को स्थापना भएसँगै आधुनिक शिक्षाको आफ्नै विश्वविद्यालय पाएको हो । करिब ६० वर्षको दौरानमा ११ वटा विश्वविद्यालय, ४ वटा विश्वविद्यालय स्तरका संस्था, १४३२ क्याम्पस, दसौँ अनुसन्धान केन्द्र वा एकाइ स्थापित भएका छन् । (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । नेपालको उच्च शिक्षाका संस्थाहरू पश्चिमी अभ्यासबाट बढी प्रभावित छन् । विश्वस्तरको विश्वविद्यालयको मानक पनि आफू अनुकूल बनाएका छन् । नेपालमा अधिकारमा आधारित उपागमलाई आत्मसात् गरी पहुँचमा मात्रै बढी जोड दिएकाले संस्थाहरू व्यापक विस्तार भएका तर गुणस्तर अपेक्षित नभएको देखिन्छ (कोइराला, २०७३) । साथै क्याम्पस केन्द्रत उच्च शिक्षा भएकाले शिक्षणमा बढ्ता जोड छ तर अनुसन्धान र विस्तार निकै कमजोर छ (वाग्ले, २०७७) । परिस्थितिलाई ध्यानमा राखेर यस अध्ययनमा नेपालको उच्च शिक्षाको वर्तमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्दै परिवर्तित विश्व र स्थानीय अवस्थानुकूलको तथ्यमा आधारित सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य नेपालको उच्च शिक्षाको वर्तमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्नु रहेको छ भने अन्य विशिष्ट उद्देश्यहरू तपसिल बमोजिम रहेका छन् ।

- क. विश्वपरिवेश र नेपालको उच्च शिक्षा विकासको प्रवृत्ति विश्लेषण गरी समस्याहरूको उजागर गर्नु,
- ख. परिवर्तित विश्व र स्थानीय अवस्थानुकूलको नेपालको उच्च शिक्षाका लागि तथ्यमा आधारित सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु ।

अध्ययनको विधि

यो आलेख तयार गर्नका लागि मूलतः विभिन्न ऐतिहासिक, नीतिगत र अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू अध्ययन गरिएको थियो। विभिन्न देशका शिक्षा विकासको गति अध्ययनका लागि इन्टरनेटको सहारा लिइएको थियो। अध्येताले तयार पारेको प्रारम्भिक पाण्डुलिपिलाई शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रले वि.सं. २०७७ माघ २ गते आयोजना गरेको सेमिनारमा समेत पेस गरिएको थियो र उक्त सेमिनारमा टिप्पणीकार र सहभागीहरूबाट प्राप्त सुझावहरूलाई समेत समावेश गरी अन्तिमरूप दिइएको थियो। प्राप्त सूचनालाई विषयक्षेत्रगत रूपमा व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ। अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको भएको हुँदा मेरो शोधकर्ताको शैक्षणिक अनुभव उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको सचिवालयमा रही उच्च शिक्षा विषयमा गरेको काम र शिक्षा मन्त्रालय वैदेशिक समन्वय अन्तरगत उच्च शिक्षाका सम्बन्धमा हासिल गरेको अनुभव समेत यसमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ।

नतिजा र विश्लेषण

विश्वस्तरका मूल मुद्दाहरू

समग्र विश्व एउटा सानो गाउँजस्तै भएको छ। यसले राजनीतिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ। आर्थिक हिसाबले कुनै देश एकलो भएर रहन सक्दैन (Frank, 2017)। विश्वको राजनीतिले कुनै विशिष्ट देशको राजनीतिलाई प्रभाव पार्दछ। यी सबै आयामलाई सम्बोधन हुने खालको विश्वस्तरीय शिक्षा नभएमा त्यो देश पछाडि पर्छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले विश्वलाई अभै साँगुरो बनाएको छ। अब मानवस्रोतको उपयोग विश्वको जुनसुकै बजारमा हुने भयो। ज्ञानको क्षेत्रमा कुनै प्रकारको सीमा नहुने भयो। कतिपय विषय त्यस्ता छन् जुन विश्वस्तरको प्रयत्नविना समाधान गर्न सकिँदैन। त्यसैले अबको उच्च शिक्षा विश्वव्यापीकरणको मुद्दाबाट अलग हुन सक्दैन।

दिगो विकास लक्ष्यको मूल मर्म पर्यावरणको बचाव हो (UNESCO, 2021)। अहिले आर्थिक लाभका लागि प्रकृतिको दोहन भएको छ। वातावरणीय विनाश र हानिकारक ग्याँस वा केमिकलको उत्पादन र अस्वाभाविक प्रयोगले पर्यावरण नष्ट हुँदै छ। धनी वा औद्योगिक देशहरूले प्रकृतिको दोहन गर्ने र त्यसको नकारात्मक असरको भागीदार भौतिक वा जैविक वातावरण हुने भएको छ। यो विश्वव्यापी समस्या हो र

यसले विश्वव्यापी समाधान खोज्छ । शिक्षाका माध्यमबाट यस्ता समस्यालाई हल नगर्ने हो भने सन् २०५० सम्म भयावह स्थिति आउने देखिन्छ (Harari, 2018)।

प्रविधिको विकासले सम्भावना र चुनौती दुबै बोकेर आएको छ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र जैविक प्रविधिले ज्ञान र सिपका क्षेत्रमा छिटोछिटो परिवर्तन ल्याएका छन् । हिजोका ज्ञान र सिप आज पुराना हुने भए । यसो हुँदा शिक्षा पनि परिवर्तन हुनुपर्ने भयो । सूचना प्रविधि, जैविक प्रविधि, कृत्रिम बौद्धिकता, साइबर्ग इन्जिनियरिङ जस्ता पक्षमा भएको व्यापक विकास उच्च शिक्षाको परिणति हो (Harari, 2018) । प्रविधिको समुचित प्रयोग गरी उत्पादकत्व बढाउन शिक्षा प्रविधिमैत्री हुनुपर्छ । अबका दिनमा मानिसले गर्ने बौद्धिक कामसमेत मेसिनले गर्ने हुँदा मानिसको बौद्धिक शक्ति पनि प्रतिस्थापन हुने सम्भावना छ । हाल विश्वमा करिब ५३ प्रतिशत अर्थतन्त्र डिजिटल क्षेत्रले ओगटेको छ र यो अझ बढ्दै छ (Adams, 2014) । यस क्षेत्रमा कृत्रिम बौद्धिकताको अधिक प्रयोग हुन सक्छ । साथै उद्योग, अस्पताल, शिक्षणसंस्था, ड्राइभिङ आदि क्षेत्रमा पनि एआईको प्रयोग हुन थालेको छ । एआई छिटो अपडेट हुने, एकैपटक कनेक्सन र सञ्चार हुने, थकान नहुने हुँदा मानिसमा भन्दा उत्पादकत्व क्षमता बढी हुने हुन्छ । यसले कामको दुनियाँमा मानवशक्तिलाई प्रतिस्थापन गर्ने र ठुलो संख्यामा मानिस बेरोजगार हुने सम्भावना छ । त्यस्तै जैविक प्रविधि र सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको मर्ज भएपछि मानिसका व्यक्तिगत सूचना कुनै डाटा सेन्टरमा जाने भए (Harari, 2018) । यसो हुँदा स्वयं व्यक्तिका बारेमा उसलाई भन्दा डाटा सेन्टरलाई बढी थाहा हुने भयो । यसले नयाँ द्वन्द्व सृजना गर्ने र स्वयं मानिसको अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने देखिन्छ । यस्तो सङ्कटबाट बचाउनका लागि शिक्षा सोही अनुसारको हुनु आवश्यक छ ।

बुद्धिको प्रयोग गरी आमरूपमा आतंक मच्चाउने कार्य बौद्धिक आतंकवाद हो (आचार्य, २०७८) । यो आतंकवादले भौतिक आतंकवादीले जस्तै बन्दुक, बम, बारुद वा तरबार चलाउँदैन । यसले मफ्तिस्क चलाउँछ र सञ्चारका साधन तथा सामाजिक सञ्जाललाई प्रयोग गरी मानिसको दिमागमा आक्रमण गर्छ । प्रविधिको विकाससँगै भौतिक आतंकवाद कमजोर र बौद्धिक आतंकवाद तीव्र हुँदै आएको छ । यसको ट्रेन्ड हेर्दा यो अझ तीव्र भएर जाने र २१ औं शताब्दीको सबैभन्दा ठुलो चुनौती हुने देखिन्छ (Harari, 2018) । उच्च शिक्षाको माध्यमबाट यस्तो आतंकवादबाट पनि मानिसलाई जोगाउनु पर्ने हुन्छ ।

जसरी मुद्राको स्फिति हुन्छ त्यसरी शैक्षिक प्रमाणपत्रको पनि स्फिति हुँदै गएको छ (Knopf, 2016) । प्रमाणपत्र भएका मानिस बजारमा प्रशस्तै भएका छन् । यसो हुँदा

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

बजारमा शैक्षिक बेरोजगार बढी हुने र प्रतिस्पर्धा उच्च हुने गर्छ । अब प्रमाणपत्रभन्दा उसको क्षमता बढी मूल्यवान हुने छ । यसो हुँदा शिक्षा गुणस्तरीय हुनुपर्छ । बजारको आवश्यकता र जनशक्तिका बिचमा तालमेल ल्याउनु अहिलेको ठुलो मुद्दा हो ।

विश्वस्तरको विश्वविद्यालय

विश्वस्तरको विश्वविद्यालय ज्ञानको क्षेत्रमा नवउदारवादमा आधारित विश्वप्रतिस्पर्धाको एक आयाम हो । सन् १९७० को दशकमा बेलायतमा मार्गरेट थ्याचर र अमेरिकामा रोनाल्ड रेगनको उदयसँगै बजार अर्थतन्त्रको विस्तार भएपछि शिक्षामा पनि नवउदारवादी धारणा व्यापक रूपमा फस्टायो (Wallerstine, 2015) । सन् १९९० पछि विश्वव्यापीकरणको तीब्र विस्तारले ज्ञानको दुनियाँलाई विश्वसामु बढ्ता प्रतिस्पर्धी बनायो । उद्योगमा आधारित पुँजीको स्थान ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रले लिन थाल्यो (Harari, 2018) । यससँगै विकसित भनिएका देशहरू ज्ञानको क्षेत्रमा विश्वप्रतिस्पर्धाको नाममा विश्वका तीव्र मस्तिष्कहरू भित्र्याउने अव्यक्त योजना मुताविक लागि परे । आफू अनुकूलका मापदण्ड विकास गरी प्रतिस्पर्धा गरे । उच्च शिक्षा र खासगरी केही विश्वविद्यालयमा राज्यको विशेष लगानी बढाए र निजी क्षेत्रलाई प्रश्रय दिए । विश्ववरीयतामा अगाडि रहेको भनी त्यहाँबाट उत्पादित ज्ञानलाई ब्राण्ड बनाउने काम हुँदै छ । ज्ञानलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा बेचेर अन्य स्रोत पनि आफ्नै देशमा भित्र्याए (Wallerstine, 2015) । शिक्षाविद् जोनस्टोन भन्छन् “विश्वस्तरको विश्वविद्यालयको नाममा ज्ञानलाई प्रयोग गरेर धनी देशहरू भन्नु धनी र गरिब देशहरू अझ गरिब हुने अवस्था आएको छ” (Shin, 2011, p. 25) ।

यहाँ अंग्रेजी भाषाको आधिपत्य पनि प्रत्यक्ष देखिन्छ । अनुसन्धानका प्रकाशनलाई धेरै अड्क दिने गरिन्छ र भाषा अंग्रेजीलाई मात्र मान्यता दिइन्छ । त्यसैले एंग्लो अमेरिकी देशहरू विश्व प्रतिस्पर्धामा निकै अगाडि देखिन्छन् । विकसित देश भैकन पनि जर्मनी, फ्रान्स, जापान, चिन लगायतका देशहरू प्रकाशन धेरै भए पनि भाषाका कारण बरियतामा पछाडि नै देखिन्छन् (Shin and Kehm, 2013) । सन् २०१८ को अल्फ्रेड र हकिन्सको तुलनात्मक अध्ययन अनुसार उच्च स्थानमा रहेका २०० मध्ये ५० प्रतिशत विश्वविद्यालयहरू अंग्रेजी भाषी देशहरूमा छन् । यिनीहरू भौगोलिक रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने खालका नभएर अमेरिका र बेलायतमा केन्द्रित छन् । यीमध्ये ९० प्रतिशत विश्वविद्यालय आर्थिक रूपमा अतिविकसित देशका छन् (Alfred and Hawkins, 2013) । यसरी हेर्दा यो अभियान त्यति न्याय सङ्गत देखिँदैन ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

अमेरिकाले सबै विश्वविद्यालय विश्वस्तरका बन्न सक्दैनन् भनेर शिक्षण विश्वविद्यालय र अनुसन्धान विश्वविद्यालय भनी वर्गीकरण गर्‍यो र अनुसन्धानात्मक विश्वविद्यालयलाई बढी जोड दियो (Alfred and Hawkins, 2013) । सबै विश्वविद्यालय शिक्षण र अनुसन्धान दुबै हुन् भनि हिंडेको जर्मनी २००५ पछि एक्सलेन्स इनिशियटिभ भनेर केही विश्वविद्यालयलाई अलि बढी जोड दिएको छ । दक्षिण कोरियाले सन् १९९९ मा ब्रेन कोरियाको (Shin and Kehm, 2013) नारा लिई विश्वका गतिला दिमाग तान्न खोजेको छ । जापान पनि सन् २००५ देखि सेन्टर अफ एक्सलेन्सको (Shin and Kehm, 2013) नाममा विश्व प्रतिस्पर्धामा उत्रेको छ । यी सबैको ध्याउन्न ज्ञानको क्षेत्रमा आधिपत्य जमाउनु नै हो ।

विश्वस्तरका विश्वविद्यालयका सवालमा फरक संस्थाका फरक मापनका सूचक छन् । कसैले आफू अनुकूल आधार तय गरेका छन् तर विज्ञका सुभाव भने यस्ता छन् । अल्ट्र्याचले सन् २००९ मा विश्वस्तरका विश्वविद्यालयमा बताएका उत्कृष्ट अनुसन्धान, प्राज्ञिक स्वतन्त्रता, लचक शासकीय स्वरूप, पर्याप्त भौतिक सुविधा, पर्याप्त लगानी हुनुपर्ने बताएका छन् । साल्मीले २००९ मै प्रतिभाशाली प्राध्यापक र विद्यार्थी आकर्षण, शिक्षण र अनुसन्धानमा व्यापक लगानी, अनुकूल र लचक शासकीय संरचनामा जोड दिएका छन् (Salmi, 2009) । त्यस्तै मोर्मानको समूहले सन् २०१० मा विश्वव्यापी ध्येय, अनुसन्धानको गहिराई, प्राध्यापकलाई स्वायत्तता, विकेन्द्रित लगानी, विश्वव्यापी भर्ना, प्रतिभाशालीको प्रवेश, बजार र विश्वविद्यालयको सम्बन्ध र विश्वव्यापी सहकार्यमा चासो राखेका छन् (Shin and Kehm, 2013) । यसरी हेर्दा सबैको जोड तीष्ण मस्तिष्कको आकर्षणबिना नयाँ ज्ञान उत्पादन हुन सक्दैन भन्नेमा छ । प्राध्यापकमा प्राज्ञिक स्वतन्त्रता, शासकीय स्वरूपमा उत्तरदायित्वपूर्ण संस्थागत स्वायत्तता, दिगो लगानी र अनुसन्धानमा जोड दिएको देखिन्छ ।

नेपालमा उच्च शिक्षाको अवस्था

अहिले नेपालमा ११ वटा विश्वविद्यालय ४ वटा विश्वविद्यालय स्तरका प्रतिष्ठानहरू सञ्चालनमा छन् । गण्डकी प्रदेशले एउटा प्रदेश विश्वविद्यालय खोल्सकेको छ । समग्रमा नेपालमा १४३७ क्याम्पसहरू छन् । यी मध्ये ७९.६८ प्रतिशत क्याम्पसहरू त्रि.वि. अन्तरगत छन्, जहाँ ७६.४ प्रतिशत विद्यार्थी छन् भने बाँकी अन्य विश्वविद्यालयमा छन् । १४३७ क्याम्पसहरूमध्ये ५२.१२ प्रतिशत निजी, ३७.३ प्रतिशत सामुदायिक स्तरबाट व्यवस्थापन गरिएका छन् बाँकी १०.५८ प्रतिशत आङ्गिक छन् ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

कतिपय विषयमा आङ्गिक भित्र पनि निजी तबरबाट चलेका कार्यक्रमहरू छन् । कुल विद्यार्थीमध्ये ३५.६८ प्रतिशत निजी, ३५.८ प्रतिशत आङ्गिक र २८.५२ प्रतिशत सामुदायिकले धारण गरेका छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । वाग्मती प्रदेशमा मात्रै ४३.४२ प्रतिशत क्याम्पस छन् भने त्यहाँ ४९.४ प्रतिशत विद्यार्थी अध्ययन गर्छन् । यीमध्ये ६५.५६ प्रतिशत निजी क्याम्पस छन् । पोखरा र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयका सबैभन्दा धेरै क्याम्पस काठमाडौँमा छन् । यहाँ औसतमा १ जिल्ला बराबर ४१ वटा क्याम्पस पर्छन् र ३५.४ वर्ग किमी क्षेत्रफल बराबर १ उच्च शिक्षा संस्था छ । तर, कर्णाली प्रदेशमा जम्मा ४.२६ प्रतिशत क्याम्पस छन् । यीमध्ये २५ प्रतिशत मात्रै निजी छन् । यहाँ औसतमा १ जिल्ला बराबर ३ वटा मात्रै क्याम्पस पर्दछन् । यहाँ ७०० वर्ग किमी बराबर १ उच्च शिक्षण संस्था पनि भेटाउन सकिँदैन (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) ।

प्रकृतिका हिसाबले हेर्दा ५.९५ प्रतिशत विद्यार्थी साधारण धारमा र २३.०३ प्रतिशत प्राविधिक धारमा छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । सरकार प्राविधिक धार बढाउने भन्छ तर लगानी घट्दो छ । प्राविधिक विषयहरूमा निजी क्षेत्रको लगानी बढी छ । पूर्वाञ्चल, काठमाडौँ र पोखरा विश्वविद्यालयहरूले प्राविधिक धारका क्याम्पसहरूलाई बढी सम्बन्धन दिएका छन् । प्राविधिक धारका क्याम्पसहरू सहर केन्द्रित छन् । प्राविधिक शिक्षा आफैँमा महङ्गो हुन्छ । त्यसमाथि निजीले चलाउँदा ती गरिबका पक्षमा हुँदैनन् । आर्थिक रूपमा विपन्न तर पढ्न इच्छुक र क्षमतावान् विद्यार्थीले चाहेर पनि प्राविधिक शिक्षा पढ्न सक्दैन ।

पहाडिया ब्राम्हण ३०.८६ जनसंख्या हुँदा उच्च शिक्षाको ६९ प्रतिशत ओगटेका छन् । यसमा नेवारको ५.४८ प्रतिशत जनसंख्या हुँदा १२.३ प्रतिशत, जनजातिको ३२ प्रतिशत जनसंख्या हुँदा १४ प्रतिशत, दलितको १३ प्रतिशत जनसंख्या हुँदा १.४ प्रतिशत, मधेसीको १४ प्रतिशत जनसंख्या हुँदा ४ प्रतिशत, मुस्लिमको ४.२७ प्रतिशत जनसंख्या हुँदा ०.२ प्रतिशत उच्च शिक्षामा पहुँच रहेको देखिन्छ (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । यसले पहुँचमा समन्यायिकताको खाडल देखाउँछ । यसैगरी विनायोजना निजी संस्था खोल्दै जाने हो भने विपन्न वर्गका विद्यार्थी उच्च शिक्षामा पाइला समेत राख्न नसक्ने स्थिति बन्ने छ ।

नेपालमा उच्च शिक्षाको खुद भर्नादर १५ प्रतिशत छ । यीमध्ये स्नातकमा ८९.२ र स्नातकोत्तरमा १०.१२ प्रतिशत छ (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । अमेरिका,

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

कोरिया, बेलायत, चिन र भारतमा क्रमशः ८५.८, ९४, ५६, ४४ र २५ प्रतिशत छ (Hawkins, 2013)। विश्वको औसत भर्नादर २७ प्रतिशत, युरोपको ४७ प्रतिशत र सार्कको १७ प्रतिशत छ (Shin and Kehm, 2013)। तर, नेपालको यो घट्टो चित्र हो। विश्वविद्यालयको र क्याम्पसको संख्या बढेको बढेकै छ, भर्नादर घट्टै छ। विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको रिपोर्ट अनुसार हरेक आठ वर्षमा सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पसको संख्या दुई गुणाले बढेको देखिन्छ। यही गति कायम रहे सन् २०३० सम्म सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पसहरूको संख्या ३२०० पुग्नेछ। विगत आठ वर्षको विद्यार्थी भर्नादर हेर्दा सन् २०३० सम्ममा प्रतिव्याम्पस ९६ विद्यार्थीमात्रै हुने छन्। प्राविधिकतर्फ प्रतिव्याम्पस १४ विद्यार्थी रहने छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०१८)। अहिले ५२२ क्याम्पसमा १०० जनाभन्दा कम विद्यार्थी छन्। सिकाइ स्तर औसतमा २६.१० प्रतिशत छ। जम्मा ४९ वटा क्याम्पसले मात्रै गुणस्तर सुनिश्चितता तथा प्रत्यायनको मान्यता पाएका छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१)।

नेपालको उच्च शिक्षाका मूल समस्याहरू

१. संविधानमा समाजवाद उन्मुख भनिएको छ तर उच्च शिक्षामा ९० प्रतिशत लगानी व्यक्तिको छ (वारले, २०७६)। उच्च शिक्षामा पुँजीवाद हावी छ। विकसित भनिएका देशहरू उच्च शिक्षाबाट उत्पादित ज्ञान र सिपलाई पुँजीकृत गरी आर्थिक विकास गराउन केन्द्रित छन्। यस्ता प्रक्रियामा राज्यको लगानी छ। तर, नेपालमा प्रक्रियामा व्यक्तिको लगानी र नाफामूलक व्यवस्थापन भएकाले प्रक्रियामा नै मूल पात्रबाट नै नाफा लिने तर उत्पादनलाई पुँजीकृत गर्न नसकेको अवस्था छ। जहाँ लगानी र प्रक्रियामा पुँजीवाद हावी हुन्छ त्यहाँ विभेदीकरण हुन्छ (भुसाल, २०६४)। नेपालमा त्यही भयो। जात, जाती, भाषा, भूगोल आदिका आधारमा पहुँच र सिकाइमा समता र समानता आउन सकेन।
२. नेपालका विश्वविद्यालयहरू शिक्षण+अनुसन्धान नमुना गएको देखिन्छ। वस्तुतः शिक्षण हावी छ, अनुसन्धान कमजोर छ। जहाँ शिक्षणमा मात्रै जोड दिइन्छ त्यहाँ स्थापित ज्ञानलाई अधिकारको स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिन्छ। जहाँ अनुसन्धानमा जोड दिइन्छ त्यहाँ स्थापित ज्ञानलाई सृजनाको स्रोतका रूपमा लिइन्छ। नेपालमा अनुसन्धान संस्कृति कमजोर भएकाले सृजनात्मकता कमजोर भएको हो (कोइराला, २०७३)। विश्वविद्यालयको एउटा काम ज्ञान र प्रविधिको विस्तार हो, त्यो कमजोर छ। अमेरिकाले सबै विश्वविद्यालयहरू विश्वस्तरका बन्न सक्दैनन् भनेर शिक्षण

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

विश्वविद्यालय र अनुसन्धान विश्वविद्यालयहरू भनेर वर्गीकरण गरेको हो । जापानले सेन्टर अफ एक्सलेन्सको नाममा विश्वविद्यालयको लक्ष्य (Shin and Kehm, 2013) फरक बनायो । तर, नेपालमा सबै विश्वविद्यालयले एउटै काम गरे ।

३. सबै विश्वविद्यालय (केही बाहेक) सम्बन्धीय विश्वविद्यालय भए । जब सम्बन्धन दिएर क्याम्पस मोडेलमा जान्छ त्यहाँ शिक्षण हाबी हुन्छ अनुसन्धान विस्तारै कमजोर हुन्छ । यससँगै प्रशासनिक गतिविधि हाबी हुन्छन् र प्राज्ञिक गतिविधि कमजोर बन्छन् । जब स्वायत्तता साँगुरिन्छ तब स्रोत छरिन्छ ।
४. स्वायत्तता विश्वविद्यालयको पर्यायवाची नै हो भन्दा हुन्छ । हिजो गुरुकुलीय पद्धतिमा गुरुकुल आर्थिक प्रशासनिक र प्राज्ञिक रूपमा स्वायत्त थिए । अहिले पनि उत्कृष्ट मानिने सबै विश्वविद्यालय स्वायत्त नै छन् । नेपालमा विश्वविद्यालयहरू सम्बन्धन बाँडेर केन्द्रीकृत प्रशासन चलाउन मज्जा लिने भएका छन् । विश्वविद्यालयहरू प्रशासन चलाउन, परीक्षा लिन, पाठ्यक्रम बनाउन केन्द्रित छन् । यहाँ व्यवहार र नीतिबिच तालमेल नखाने भयो । अनुदान आयोग नियमनकारी निकाय बन्न खोज्ने भयो । प्राध्यापकमा प्राज्ञिक स्वतन्त्रता नै भएन । दिइएको पाठ्यक्रम पढाउने मात्रै काम भयो । अन्य विश्वविद्यालयहरूसँग सहकार्य गर्न मन्त्रालयले अड्कुश लगाउने स्थिति छ ।
५. विश्वस्तरीय विश्वविद्यालयका लागि चाहिने उत्कृष्ट अनुसन्धान, प्राज्ञिक स्वतन्त्रता, लचक शासकीय स्वरूप, पर्याप्त भौतिक सुविधा र पर्याप्त लगानी यी सबैमा कमजोर छ ।
६. संस्था खोलियो तर संस्थागत विकास भएन । नेपाल संरचना बनाउन केन्द्रित भयो तर पद्धति बसेन । संरचना बढी अमूर्त स्वरूपको भए उत्पादक भएनन् (Acemoglu, and Robinson, 2012) । शासकीय पद्धति भद्दा भयो । विश्वविद्यालयका नियुक्ति एउटै डालोमा हालेर भागबन्डाका आधारमा गरिन्छ । विश्वविद्यालयका फरक विशेषता र आवश्यकता हुन्छन् तर त्यहाँका सरोकारवालाको कुनै सहभागिताविना पदाधिकारी नियुक्त हुन्छन् । उनीहरू मुख्य सरोकारवालासँग जवाफदेही हुँदैनन् । संस्थागत विकास नभएपछि व्यक्ति हाबी हुने र राजनीतिक प्रभाव बढी हुने भयो । यसो हुँदा जनविश्वास कमजोर हुँदै गयो ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

गुणस्तरीय शिक्षकको आपूर्ति विकास र उपयोग गर्ने कार्यमा संस्थागत काम हुन सकेन ।

७. सक्षमतालाई भन्दा अधिकारमा जोड दिइयो । उच्च शिक्षामा पनि अधिकारमा आधारित अवधारणा (Carnoy, 2007) अगाडि बढाइयो । यसले गर्दा पहुँच बढाउन संस्था विस्तारमा लागियो । छात्रवृत्ति, आरक्षणजस्ता साधनको प्रयोग गरियो । तर, सक्षमता उपागम (Sen, 2004) अवलम्बन नगरिएकाले मानवीय विकास हुने गरी उच्च शिक्षाका उत्पादन आउन सकेनन् । ज्ञान पुँजीको रूपमा संस्थाहरूलाई प्रयोग गर्न सकिएन ।
८. विश्वबजार एकातिर हाम्रो शिक्षा अर्कातिर भयो । विश्वबजारमा ७० प्रतिशतले रोजगारी Science, Technology, Engineering and Management (STEM) अध्ययन गर्छन् (Carrole, 2016) । नेपालमा भने उच्च शिक्षामा जम्मा २३ प्रतिशतले STEM अध्ययन गर्छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०२१) । यहाँ बजार र उत्पादनका बिचमा ४७ प्रतिशतको खाडल छ । त्यस्तै रोजगार बजार अति छिटो परिवर्तित भइरहेको छ तर हामीले पुरानै कुरा सिकाउँछौं जसले गर्दा सिकाइ असान्दर्भिक हुन्छ । यहाँ सिक्नका लागि सिकाइ हुनुपर्नेमा जान्नका लागि सिकाइ मात्रै भएको छ ।
९. प्रविधिको प्रयोग सिकाइँदै छ तर प्रविधिले पार्ने नकारात्मक असरलाई ख्याल गरिएको छैन । बौद्धिक आतंकवाद, डिजिटल तानाशाह, आर्थिक रूपमा बेकामे वर्गको उत्पादन र यसले पार्ने राजनीतिक तथा सामाजिक प्रभाव, सांस्कृतिक विखण्डन तथा लोप र मानव अस्तित्वको सङ्कट (Harari, 2018) जस्ता विषयमा उच्च शिक्षा मौन छ ।
१०. अहिले नयाँ विश्वविद्यालय खोल्ने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा चलिरहेको छ । संघमा मन्त्रालयहरूका बिचको प्रतिस्पर्धा छ । संस्कृति तथा पर्यटन मन्त्रालयले पर्यटन विश्वविद्यालय, रक्षा मन्त्रालयले सैनिक विश्वविद्यालय, स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, शिक्षा मन्त्रालयको काम नै त्यही भइहाल्यो । प्रदेश तहमा केही प्रदेशले विश्वविद्यालय सञ्चालन सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रतिवेदन समेत बुझाएका छन् । सम्बन्धनीय ढाँचाकै विश्वविद्यालय खोल्न सुझाएका छन् (विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, २०१८) । छिट्टै आफू मातहत विश्वविद्यालय खोल्न लालायित छन् । अहिले भएका विश्वविद्यालयहरू पनि सम्बन्धन बेचन उद्यत छन् ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

११. पाठ्यक्रम खुला हुन सकेका छैनन् । पहिले १० वर्षमा आउने परिवर्तन अहिले १ वर्षमा आउँदै छ । अन्वेषण र ज्ञानको क्षेत्रमा हुने तीब्र परिवर्तनले पाठ्यक्रममा समेत संशोधन परिमार्जन आवश्यक छ । नेपालका विश्वविद्यालयहरू प्रक्रियागत उल्भनमा फँसेको र शिक्षक पाठ्यक्रमको सापेक्षित उपयोग गर्न स्वतन्त्र नभएकाले पाठ्यक्रमको सान्दर्भिकतामाथि प्रश्न उठ्ने गरेका छन् ।
१२. विज्ञ वा मनोवैज्ञानिकहरूले उच्च शिक्षामा पेडागोजी भन्दा एन्ड्रागोजीको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्छन् (कोइराला, २०७३) । एन्ड्रागोजीमा अनुभवले सिकाइमा नेतृत्व गर्ने हुन्छ । विद्यार्थीलाई आफै खोजी गर्न, समालोचक बन्न र सशक्तीकरण गर्न सघाउनु पर्ने हो । तर, यहाँ अझै पनि बैकिङ अवधारणा (Freire, 1970) का आधारमा ज्ञानलाई डिपोजिट गर्नमा बढ्ता जोड दिएको देखिन्छ । यसले गर्दा उच्च शिक्षा हासिल गरेका विद्यार्थीहरू समालोचक र स्वतन्त्र हुन असमर्थ छन् । प्रविधि विकासले पनि सिकाइको ढाँचालाई पेडागोजी र एन्ड्रागोजी भन्दा माथि उठ्न प्रेरित गर्दै छ तर हाम्रा आँखा अझै खुलेका छैनन् ।

समस्या समाधानका लागि सुझावहरू

उच्च शिक्षामा संस्था स्थापना र पहुँचको विस्तार सापेक्षित रूपमा अपेक्षाकृत भए तापनि संस्थागत विकास र गुणस्तर सन्तोषजनक छैन । परिवर्तित अवस्था र समयको मागलाई सम्बोधन गर्न सामान्य सुधारले काम गर्दैन आमूल रूपान्तरण नै जरुरी छ । आमूल रूपान्तरणका पक्ष निम्नानुसार पहिचान गरिएको छ :

१. शिक्षा नीति २०७६ ले भने जस्तै अब कुनै पनि विश्वविद्यालयले सम्बन्धन दिनु हुँदैन (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०७६) । क्याम्पसको मोडेललाई उल्टाउनुपर्छ । सम्बन्धन प्राप्त गरेका क्याम्पसहरूलाई मर्ज गरी कलेज मोडेलमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ । अब विश्वविद्यालय र कलेज मात्रै रहने छन् । यहाँ सयौं विश्वविद्यालय हुनेछन् । खुलाबाहेक सबै विश्वविद्यालय आवासीय हुनुपर्छ र टुक्रे नभएर एकीकृत ठुला विश्वविद्यालय (Big University) का रूपमा रूपान्तरित हुनुपर्छ । नियमित विश्वविद्यालय जान नसक्नेहरू खुला विश्वविद्यालयतिर जाने छन् । विश्वविद्यालय र क्याम्पस मर्ज भएर बनेका कलेजहरू सबै वितीय प्रशासनिक र प्राज्ञिक रूपले स्वायत्त हुने छन् ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

२. विश्वको बहावसँगै लहलहैमा लाग्ने कि देशको विशेषता हेरी आफ्नो मान्यता तय गरी संख्यात्मक प्रतिस्पर्धाभन्दा गुणस्तरमा जोड दिने भन्ने विषयमा स्पष्ट हुन जरुरी छ । धनी भनिएका देशहरूको बौद्धिक साम्राज्य फैलाउने चालबाट बच्नुपर्छ । विश्वस्तरको विश्वविद्यालय भनेको समतामा आधारित नभएर निरपेक्ष प्रतिस्पर्धा हो । हाम्रो संविधानको मर्म समतामूलक शिक्षा हो । नेपालको विविधता र तथ्यले देखाएको विविधताका आधारमा भएको खाडल नपुरी विश्वप्रतिस्पर्धाको दौड निरर्थक हुन्छ ।
३. भारतले पनि २०१९ को शिक्षा नीति मार्फत अनुसन्धान, शिक्षण र कलेज गरी तीन प्रकारका विश्वविद्यालय वर्गीकरण गरेको छ (Aithal, & Aithal, 2020) । अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्सले पनि पहिलेदेखि शिक्षण र अनुसन्धान भनी विश्वविद्यालयको वर्गीकरण गरेका छन् (Shin and Kehm, 2013) । नेपालमा पनि अनुसन्धान, शिक्षण र कलेजको वर्गीकरण उपयुक्त हुन सक्छ । यसो हुँदा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका अनुसन्धान विश्वविद्यालयले गर्ने छन् । यस्ता अन्वेषणबाट विकसित ज्ञान र सिपको प्रसार शिक्षण विश्वविद्यालयमा हुने छ । यहाँ अनुसन्धानको पद्धति र प्राज्ञिक अनुसन्धानका आधारभूत पक्षहरू पनि सिकाइने छ । कलेजमा प्राज्ञिक अनुसन्धान, शिक्षण र तालिम तीनवटै हुने छन् । माथि भने जस्तै यी तीनवटैले प्रमाणीकरण गर्ने स्वायत्तता हुने छ । यसो हुँदा प्राथमिकता निर्धारण र लक्ष्यमा केन्द्रित हुन सजिलो हुन्छ ।
४. शिक्षा सामाजिक सम्पत्ती हो । यसमा राज्य र समाजको लगानी हुनुपर्छ । जबसम्म शिक्षामा निजीकरण हुन्छ तबसम्म त्यो सामाजिक सम्पत्ति हुँदैन र व्यापारिक मालजस्तो हुन्छ । जबसम्म उच्च शिक्षाका संस्थाहरू सबैका लागि साभ्हा हुँदैनन् र फरकफरक अवसर र वातावरण पाउँछन्, तबसम्म सामाजिक विभेदीकरण हटाउन सकिँदैन । त्यसैले राज्य निर्मित सांस्कृतिक पुँजीको रूपमा विकास गर्नुपर्छ । ठुला र आवासीय विश्वविद्यालय बनाउन पूर्वाधार तयार गरेपछि राज्यको अन्य खर्च कम हुन्छ । यसो हुँदा राज्यले सबै खर्च धान्न सक्छ तर पूर्ण:निशुल्क होइन, न्यूनतम शुल्क लिनुपर्छ ।
५. सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र जैविक प्रविधिले ज्ञान र सिपका क्षेत्रमा छिटोछिटो परिवर्तन ल्याएका छन् (Harrari 2018) । हिजोका ज्ञान र सिप आज पुराना भएकाले शिक्षामा पनि परिवर्तन हुनु जरुरी छ । अब केवल ज्ञानका लागि सिकाइ र

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

गर्नका लागि सिकाइ मात्र नभएर नयाँ परिस्थितिलाई सामना गर्नका लागि सिकाइको अवधारणामा जानुपर्छ । पेडागोजी वा एन्ड्रगोजीभन्दा हचुटागोजीमा जानुपर्ने हुन्छ । हचुटागोजीमा विद्यार्थीले स्वःसिकाइ गर्छ (काफ्ले, २०७७) । अब सूचना र सूचना दिने एजेन्सीको कुनै कमी र सीमा छैन । कतिपय अवस्थामा शिक्षक वा सहयोगी नचाहिने अवस्था छ । त्यसैले अब स्वनिर्देशित सिकाइ अवधारणामा जानु आवश्यक छ । त्यस्तै पाठ्यक्रममा निरन्तर परिवर्तन चाहिन्छ । यसका लागि कस्तो पाठ्यक्रम बनाउने पहिले नै भन्ने विषय रहेन । पाठ्यक्रमको निर्माण र प्रयोगमा शिक्षक स्वतन्त्र हुनुपर्छ ।

६. राजनीति र शिक्षा अलग बाटो हिंड्न सक्दैनन् । नेपालको उच्च शिक्षालाई हेर्दा राजनीतिले शिक्षालाई डोहोऱ्याउने कि शिक्षाले राजनीतिलाई भन्नेमा अन्योल देखिन्छ । यहाँ राजनीतिले शिक्षालाई डोऱ्याएको देखिन्छ । उच्च शिक्षाले राजनीति खासगरी नीतिनिर्माणमा सघाउने गरी नेतृत्व गर्नुपर्ने हो । समाजवाद, उदारवाद वा अन्य कुनै अर्थ राजनीतिक अवस्थाका बारेमा विश्वविद्यालय जति जानकार र अद्यावधिक अरू हुनै सक्दैनन् तर यहाँ उल्टो छ पार्टीका नेताले प्राध्यापकलाई प्रशिक्षण दिन्छन् र त्यहीं कुरा बोकेर हिंड्छन् । यसो हुँदा प्राध्यापकप्रति जनविश्वास कम देखिएको छ । यसलाई उल्टाएर विचार, दर्शन र परिवर्तनको अद्यावधिक जानकारी दिने मूल नेतृत्व विश्वविद्यालयले गर्नुपर्छ ।
७. विश्वविद्यालयको खासगरी ज्ञानको क्षेत्रमा कुनै सीमा हुँदैन । विश्वको समस्याबाट कुनै देश वा समाज अछुतो रहन सक्दैन । विश्वको समस्या कुनै देशविशेषले मात्र समाधान गर्न सक्दैन, यहाँ विश्वस्तरीय पहलकदमी जरुरी हुन्छ । विश्वका समस्या देखाउने र समाधानको बाटो सुभाउने काम विश्वविद्यालयले गर्नुपर्छ । जस्तै पर्यावरणीय क्षयीकरण, प्रविधिले निम्त्याएका राजनीतिक आर्थिक र सामाजिक समस्या र यसका समाधानका बारेमा उच्च शिक्षा केन्द्रित हुन जरुरी छ ।
८. सबै विश्वविद्यालय स्वायत्त हुनुपर्छ । बोर्ड अफ ट्रस्टी वा सरोकारवालाको सहभागिता रहने गरी शासकीय कार्य गर्ने गरी व्यवस्था गर्ने (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०७५) । अनुदान आयोगको मोडेलमाथि ठुलो बहस हुन जरुरी छ । माथिबाट प्याकेजमा कुनै पनि नियुक्ति गर्ने संयन्त्र बनाउनु हुँदैन । विश्वविद्यालयहरू नियमले चलाउने हो र नियम विश्वविद्यालयले बनाउने हो । नियम र प्रक्रियाले स्वचालित रूपमा सहभागितात्मक ढंगले काम गर्ने अवस्था नै

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

संस्थागत विकास हो । संस्था जति चुस्त हुन्छ त्यति प्रभावकारी काम हुन्छ (कोइराला, २०७७) । शैक्षिक संस्थाको गभर्न्यान्समा प्राज्ञिकता र प्रशासन दुबै हुन्छ । प्राज्ञिकताले जहिले पनि स्वतन्त्रता खोज्छ । प्रशासनले नियन्त्रण खोज्छ । यहाँ स्वतन्त्रता र नियन्त्रणको मिश्रण जरुरी हुन्छ । प्रशासनिक कार्य स्वायत्ततामा जानुपर्छ जसले गर्दा प्रभावकारिता बढ्छ र थोरै स्रोतमा पनि काम हुन्छ ।

९. जैविक प्रविधि र सूचना प्रविधि एकीकृत भएपछि व्यक्तिका नितान्त व्यक्तिगत सूचनाहरू डेटा सेन्टरमा रहने हुँदा यी सूचनाको दुरुपयोग हुने जोखिम रहन्छ (Harari, 2018) । यसबाट मानिसका सूचनामात्र होइन मानिस नै ह्याक हुने सम्भावना छ । यसका लागि कति सूचनाहरू बाहिर दिने यसको नियन्त्रण कस्ले गर्ने भन्ने विषयमा सचेत बनाउने खालको शिक्षा हुन जरुरी छ ।

१०. विश्वव्यापी रूपमा शैक्षिक प्रमाणपत्रको स्फीति भएको छ । यसो हुँदा कुन तहको डिग्री हासिल गर्नु भन्दा पनि के सिक्यो र त्यो सिकाइले परिवर्तनसँग जुँध्न सामर्थ्य बनायो कि बनाएन भन्ने महत्त्वपूर्ण विषय हो । त्यसैले अधिकारमा आधारित भएर प्रदान गरिने शिक्षालाई सक्षमता र गुणस्तरसँग जोड्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

यो युग ज्ञानपुँजीको युग हो । जति पनि रूपान्तरण भएको छ त्यो मानव ज्ञानको परिणाम हो । अझ प्रविधिको विकाससँगै मानिस रोजगारीको दुनियाँबाट क्रमशः बाहिरिने सम्भावना छ । तर, मानिसको ज्ञान र सृजनात्मकता कुनै प्रकारको प्रविधिले प्रतिस्थापन गर्न सक्दैन, बरु अझ बढेर जानेछ । ज्ञानको सीमा हुँदैन र ज्ञानको उत्पादन र विकास गर्ने संस्थाहरूलाई कुनै प्रकारको घेरामा सीमित गर्नुहुँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय, स्थानीय तहका मूल मुद्दा उच्च शिक्षाका विषय बन्छन्, बन्नुपर्छ । समयको गति अनुसार दौड्न सक्ने विश्वविद्यालयहरू भएनन् भने उत्पादित जनशक्ति बेकामे हुन सक्छन् । सापेक्षित स्वतन्त्रतापूर्वक उड्न सक्ने विश्वविद्यालय अहिलेको आवश्यकता हो ।

नेपालमा उच्च शिक्षा: मूल समस्या र समाधानका उपायहरू

सन्दर्भसूची

आचार्य, वाईपी (२०७८ भदौ २४), *प्रविधिसँग हाउँ मानिस*, काठमाण्डौं : कान्तिपुर दैनिक ।

कोइराला, विद्यानाथ (२०७३), *शिक्षामा सोचान्तरण*, काठमाण्डौं : माइलस्टोन प्रकाशन प्रा.लि. ।

भुसाल, घनश्याम (२०६४), *आजको मार्क्सवाद र नेपाली क्रान्ति*, काठमाण्डौं : नेपाल अध्ययन केन्द्र ।

वाग्ने, मनप्रसाद (२०७७), *वि.स. २०७७ माघ १ गते सेरिडद्वारा आयोजित कार्यक्रममा कार्यपत्रमाथिको टिप्पणी र सुझाव* ।

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (२०२१), *शिक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली २०२१*, भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।

शर्मा, गोपिनाथ (२०६५), *शिक्षाको इतिहास भाग १*, काठमाण्डौं : पैरवी प्रकाशन ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७५), *उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०७५*, काठमाण्डौं : शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।

शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०७६), *शिक्षा नीति २०७६*, काठमाण्डौं : शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।

Acemoglu, Daron, and James A Robinson (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. New York: Crown Publishers.

Adams, Tim (2014). 'Job Hunting Is a Matter of Big Data. Not How You Perform at an Interview', *Guardian*, 10 May.

Aithal, P. S. and Shubhrajyotsna Aithal (2020). Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards achieving its objectives. *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS)*, 5(2), 19-41.

Altbach, Philip (2009). *The road to academic excellence: The making of world-class research university*. Open Knowledge

- Repository. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2357>
- Becker, Gary (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3rd edn. Chicago: University of Chicago Press.
- Carnoy, Martin (2007). *Cuba's academic advantage: why students in Cuba do better in school*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Carole, Cadwalladr (2016). *Google, democracy and the truth about internet search*. Guardian: Polity Press
- Dewey, John (2001). *Democracy and education*. New York: A Penn State Electronic Classics Series Publication.
- Dixit, Rajiv (2017). *Indian education system is worst in the world*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LVNPYtISggU>
- Foucault, Michel (1980). *Power/knowledge: selected interviews and other writings 1972–77*. Brighton: Harvester Press. UK.
- Freire, Paulo (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: The Seabury Press.
- Harari, Yuval Noah (2018). *21 lessons for 21st century*. London: Jonathan Cape Publication.
- Hawkins, John (2013). East-West? Tradition and the development of hybrid higher education in Asia. In *The dynamics of higher education development in East Asia* (pp. 51-67). Palgrave Macmillan, New York.
- Knopf, Alfred (2016). *The Attention Merchants*. New York: Alfred.

- Robeyns, Ingrid (2016). Three models of education: rights, capabilities and human capital. *A journal of Theory and Research in Education*. London: Sage Publication.
- Salmi, Jamil (2009). *The Challenge of Establishing World-Class Universities. Directions in development; human development*. World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/2600> License: CC BY 3.0 IGO.”
- Sen, Amartya (2004). *Elements of a theory of human rights*. *Philosophy and Public Affairs* 32(4): 315–56.
- Shin, Jung Cheol (2011b, June). *The costs of world-class university: Who pays?* The paper presented at 24th conference of Consortium for Higher Education Researchers, Iceland.
- Shin, Jung Cheol, and Harman Grant (2009). *New challenges for higher education: Asia-Pacific and global perspectives*. *Asia Pacific Education Review*, 10(1), 1–13.
- Shin, Jung Cheol, and Barbara Kehm (2013). The world-class university in different systems and contexts. In *Institutionalization of world-class university in global competition* (pp. 1-13). Springer, Dordrecht.
- Sidhu, Ravinder, K-C. Ho, and Brenda Yeoh (2011). *Emerging education hubs: The case of Singapore*. *Higher Education*, 61(1), 23–40.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2021). *Education 2030: A framework for action*. Kathmandu: UNESCO Nepal.
- Wallenstein, Immanuel (2015). *The world is out of joint*. London and New York: Routledge.